

De LEO-munten van graaf Floris III van Holland (1157-1190) Inventarisatie en hypothese

Anton Cruysheer*

***Samenvatting** – Aan de hand van een analyse van 50 munten (23 penningen en 27 halve penningen) van het zogeheten LEO-type worden in een catalogus de subtypen onderscheiden. Vondstgegevens wijzen op een toeschrijving aan de Hollandse graaf Floris III (1157-1190). Vervolgens wordt een hypothese besproken over het ontstaan van de afbeelding van een leeuw als heraldisch wapendier op munten van Floris III.*

***Summary** – An analysis of 50 specimens (23 pennies and 27 oboles) of the so-called ‘LEO-type’ allows to distinguish two main types, which are both divided into sub-types. Data from a coin hoard and single finds point to count Floris III (1157-1190) as mint authority. A hypothesis about the origin of the lion as heraldic symbol is subsequently discussed.*

In dit artikel beschrijf ik de munten van het zogeheten LEO-type. Het Latijnse *LEO* staat voor leeuw. Deze anonieme munten zijn toegeschreven aan Floris III, graaf van Holland (1157-1190). Tot dusver is niet eerder onderzocht welke subtypen of varianten er voorkomen en in welke aantallen. Ook is niet goed bekend wat de oorsprong en betekenis van de leeuw op de munt is. Aan de hand van een vondstinventarisatie en bronnenonderzoek wordt hierop in dit artikel antwoord gegeven.

Hieronder schrijf ik eerst wat nu bekend is over de LEO-munten en belicht ik kort de levensloop van graaf Floris III van Holland. Vervolgens beschrijf ik de uitkomst van de vondstinventarisatie inclusief een catalogus van alle typen LEO-munten. Tot slot geef ik een hypothese over het ontstaan van deze LEO-munten.

Eerder onderzoek

In het verleden hebben diverse auteurs zich beziggehouden met het vraagstuk rond de LEO-munten. Dewismes schreef in 1866 een LEO-munt – om onduidelijke reden – toe aan de Franse stad Aire (Saint-Omer).¹ Deze toewijzing wordt niet meer onderschreven, onder meer vanwege het afwijkend gewicht en het ontbreken van vondstexemplaren uit deze regio.² Van Gelder beschreef in 1951

---

* Onafhankelijk onderzoeker, Nederhorst den Berg
e-mail: contactmetanton@protonmail.com

¹ Dewismes, 1866: 97 nr. 65.

² De Wit/Künker, 2007: 234, nr. 723.

en 1980 een 12de-eeuwse schatvondst die in 1950 werd gedaan in Arnhem.³ Hierin zaten onder meer een penning en negen halve penningen van het LEO-type. De LEO-munten uit de schatvondst zijn op basis van andere munten uit de schatvondst gedateerd tussen circa 1150 en 1190. Van Hengel somt in zijn publicaties uit 1993 (type A3) en 1998 (type c.04) de aantallen hem bekende LEO-muntvondsten op.⁴ De zeven door hem genoemde exemplaren uit Egmond, één van het strand bij Egmond en één uit Castricum zijn helaas niet nader beschreven. Van Hengel concludeert dat de LEO-munten mede op basis van de vindplaatsen aan Holland en aan graaf Floris III toegeschreven moeten worden. In de eerste uitgave in 1997 van de *Muntslag van de Graven van Holland* wijst Grolle de LEO-munten toe aan de zoon van Floris III, Willem I, in de periode dat deze graaf van Friesland was (1195-1213).⁵ De munt zou een navolging zijn van een munt van Hendrik I van Brabant (1190-1235). Beide opmerkingen zijn onjuist, gelet op de einddatering van de schatvondst Arnhem (zie hiervoor) en de vondst van de LEO-munt uit Diemen (zie hierna). De genoemde munt van Hendrik van Brabant [Afb. 2a-2b] heeft een afwijkend voorkomen en een leeuw op de keerzijde. De munt is geslagen in de zogenoemde ‘voorfase’, die aanving onder Hendrik I in 1190 tot aan de invoering van de kleine denier met het Brabantse kruis in 1210-1211.⁶ Mogelijk is de Brabantse penning met de leeuw geslagen tussen 1198-1210, toen Hendrik zich aansloot bij de Duitse Staufen en Welfen waaraan eerder Hendrik de Leeuw (1156-1180) verbonden was.⁷ Verder schrijft Grolle dat de LEO-munten navolgingen kunnen zijn van de bracteaten van koning Otto IV (vóór 1208) en die weer van de in York geslagen penning van Eustace Fitzjohn (1135-1154) [Afb. 1]. Dat is een goede suggestie, want het kruis op de keerzijde van deze munt komt enigszins overeen met dat van het LEO-type en op de voorzijde staat ook een leeuw. Gelet echter op de opkomende populariteit van de leeuw als wapendier binnen de Europese context en de politieke en militaire rol van graaf Floris III aan het Rooms-Duitse keizerlijke Hof, is het minder waarschijnlijk dat hij een Engelse lokale vazal heeft nagevolgd. Hierover later meer. Mogelijk heeft de keerzijde wel tot inspiratie gediend bij het maken van de (halve) LEO-penningen.⁸ Aan de andere kant is het leliesymbool, kenmerkend voor de Rooms-Duitse keizer Frederik I Barbarossa (1152-1190), vermoedelijk als verwijzing overgenomen door zowel Floris III als zijn broer, de Utrechtse bisschop Boudewijn II (1178-1196).⁹

³ Van Gelder, 1951: 121-147; Van Gelder, 1980: 107-136 e.v., nrs. 48-50.

⁴ Van Hengel, 1993: 95, type A3; Van Hengel, 1998: 18, type c.04, 18.

⁵ Grolle, 2000, typen 8.1.1.H en 8.1.2.H.

⁶ Haeck, 2016: 22 en 49.

⁷ De Witte, 1894: 39 (nrs. 17 en 18); De Wit/Künker, 2007: nr. 1107; Ehlers, 2008: 257.

⁸ Zie ook Archibald, 2001: 71-86. Een uitleg voor de afbeelding wordt helaas niet gegeven, behalve een verklaring van een erfelijk gebruik. De eerste muntslag van dit type munten ligt rond 1143. Zie ook Pluskowski, 2002: 22-36.

⁹ Cruysheer, 2016: 273-278.

Afb. 1. Penny, toegeschreven aan York (ca. 1150), onder Eustace Fitzjohn (-1157).
Collectie The Fitzwilliam Museum, Cambridge (150%)

Afb. 2a-2b. Munten van Hendrik van Brabant (1190-1235),
type LEO (ca. 1198-1210) (150%)¹⁰

In 2000 verscheen de tweede druk van Grolle over de muntslag van de graven van Holland. Hierin zijn de LEO-munten achterwege gelaten met onder meer als argument dat Floris III een getrouwe volgeling was van het keizerlijk gezag en dat een onwettige muntslag niet goed denkbaar zou zijn. Graaf Floris III was echter dusdanig politiek bevriend met keizer Frederik Barbarossa dat het juist niet goed denkbaar is dat de keizer een (al dan niet mondeling) verzoek tot muntslag zou hebben geweigerd.¹¹ De keizer verleende Floris III bovendien veel grotere gunsten, zoals de inkomsten uit de tol bij Geervliet, de benoeming van Floris III als rijksvorst en de aanstelling van zijn broer Boudewijn tot bisschop van Utrecht.¹² Grolle vermoedt verder dat de aan Floris III toegeschreven Friese munten zijn uitgegeven onder Otto I van Gelre en Zutphen (1182-1207) en (zijn schoonzoon) Willem I van Holland (cat 8.1A-E). Ook schrijft Grolle dat “de munt met de leeuw, voormalig cat 8.1.1H, wegens zijn fijne factuur niet als Hollands/Fries kan worden beschouwd. Zijn herkomst zal men zuidelijker moeten zoeken.”¹³ De einddatering van de schatvondst Arnhem (1190) en de vondst van een LEO-munt in een archeologisch gedateerde laag van ca. 1150-1160/75 wijzen op een oudere datering (zie hieronder bij Wiggers). Verder kan op basis van de in dit artikel geïnventariseerde munten (massa's en vindplaatsen) een zuidelijker oorsprong worden uitgesloten. In de *Künker-veilingcatalogus 121* is de omvangrijke collectie van De Wit beschreven, waar-

¹⁰ De Witte, 1894: Pl. 2, nrs. 17-18.

¹¹ De Boer & Cordfunke, 2010: 45-59.

¹² De Boer & Cordfunke, 2010: 57-59.

¹³ Grolle, 2000: 46 (noot 5).

onder een LEO-penning.¹⁴ In de catalogus wordt ook nader ingegaan op de veronderstelde zuidelijker oorsprong van de LEO-munten. Een zuidelijker oorsprong werd ook door De Wit onwaarschijnlijk geacht: “*this seems far-fetched to me*”.¹⁵ Verder wordt in de toelichting van de Künkercatalogus verondersteld dat de leeuw op de munt in relatie kan staan met het huwelijk in 1162 van Floris III met Ada van Huntingdon (circa 1145-1204).¹⁶ Zij was de zus van koning Willem I van Schotland, die leeuwen als wapenteken voerde. Willem I kan de leeuw hebben overgenomen van Floris III maar vermoedelijk niet andersom, omdat Willem I pas koning werd in december 1165. Dit kan overeenkomen met de datering van een LEO-munt uit Diemen (tussen ca. 1150-1160/75, zie hieronder bij Wiggers) maar niet met de veronderstelde oorsprong van de LEO-munten in dit artikel (vanaf 1160).

In navolging van Van Hengel plaatst ook Post de LEO-munten onder Floris III, tegelijk met enkele andere munten.¹⁷ Wiggers beschrijft tot slot de vondst van een halve LEO-penning uit de dorpsterp te Diemen (NH).¹⁸ De munt werd tijdens een archeologische opgraving in een stratigrafische context opgegraven. Dit betekent dat onderscheiden grondlagen onder de munt ouder zijn en bovengelegen grondlagen jonger. Door datering van de andere grondlagen kon de grondlaag waarin de munt zat vrij scherp worden gedateerd: ca. 1150/1160 à 1175.¹⁹ Op basis van alleen deze datering sluit dit een eventuele toeschrijving aan de Hollandse graaf Dirk VI (1222-1157) niet uit, maar andere aanwijzingen die in dit artikel worden beschreven maakt deze toeschrijving minder waarschijnlijk. Wiggers geeft tot slot ook een verklaring voor het ontstaan van het LEO-muntje. Vanaf 1158 streed Floris III samen met Frederik Barbarossa mee in Italië in veldtocht(en) tegen de paus. De afgebeelde leeuw zou hierbij een propagandamiddel geweest kunnen zijn. Gelet op de vondst uit Diemen en de einddatering van de schatvondst Arnhem (tegen 1190) concludeert Wiggers: “Toewijzing aan Floris III lijkt dus onvermijdelijk.”²⁰

Floris III van Holland

Hieronder volgt een kort overzicht van het leven van Floris III.²¹ Dit geeft enige context bij het ontstaan van de LEO-munten. Graaf Floris III heeft een avontuurlijk leven gehad en heeft maar liefst 33 jaar geregeerd over het graaf-

---

¹⁴ De Wit/Künker, 2007: 234, nr. 723.

¹⁵ De Wit, 2007: 234.

¹⁶ Zie een overeenkomstige opmerking in Janse *et al.*, 2002: 77.

¹⁷ Post, 1999: 51, typen 7.5 en 7.6.

¹⁸ Wiggers, 2007: 8-9; Blok *et al.*, 2009: 30-74.

¹⁹ Baart, 1991: 315-316; Blok *et al.*, 2009: 35-42; Wiggers, 2009: 86-88.

²⁰ Wiggers, 2009: 86; Wiggers, 2012: 8.

²¹ De Boer & Cordfunke, 2010: 57-59; Janse *et al.*, 2002: 76-77, 121; De Graaf, 2004: 156-157, 223-228; Grolle, 2000: 41.

schap Holland. Hij was een zoon van graaf Dirk VI (1122-1157) en Sofia van Rheineck (ca. 1120-1176) en werd rond 1140 in Haarlem geboren. Floris III volgde in 1157 zijn vader op als graaf van Holland en vergezelde in 1158 de Rooms-Duitse keizer Frederik I Barbarossa (1152-1190) en diens neef Hendrik de Leeuw (1142/1156-1180) op hun veldtocht in Lombardije (Noord-Italië). Hij huwde op 28 september 1162 met Ada van Huntingdon, de zus van de (latere) Schotse koning Malcolm IV. Samen kregen ze tien kinderen (vijf zonen en vijf dochters). Van 1176 tot 1178 vergezelde hij opnieuw Frederik Barbarossa op diens veldtocht (rijksheervaart) in Lombardije en kreeg hij in 1177 de status van rijksvorst. Het jaar erop werd op voorspraak van Floris III diens broer Boudevijn van Holland in 1178 door de keizer aangesteld als bisschop van Utrecht. Ook kreeg hij in 1179 van Frederik goedkeuring voor het leggen van een lucratieve tol bij Geervliet, gericht op de scheepvaart tussen Vlaanderen en de Rijn.²² In 1184 ging Floris III op pelgrimstocht naar Jeruzalem. Op verzoek van Frederik rukte hij in april 1189 opnieuw uit als trouwe bondgenoot en als een van de legeraanvoerders op kruistocht naar Jeruzalem. Op 1 augustus 1190 overleed Floris III te Antiochië ten gevolge van een dysenterie-epidemie. Hij werd daar begraven in de Petruskerk, nabij de even tevoren overleden keizer Frederik I Barbarossa.

Inventarisatie

De inventarisatie van de LEO-munten duurde van begin 2010 tot en met oktober 2016. Hiervoor zijn oproepen gedaan in de tijdschriften *De Beeldenaar*, *Westerheem*, *Coinhunter Magazine*, *Muntkoerier* en *De Detector Amateur* en verder op internet, waaronder veulingsites, de determinatiefora Muntenbodenvondsten en Bodenvondstenwereld, verder de website van de Vereniging van Vrijwilligers in de Archeologie (AWN) en op Facebook. Ook werden de vondstregistratiesystemen NUMIS en ARCHIS geraadpleegd.

Het vondstoverzicht (Tabel 1) toont alle geïnventariseerde LEO-munten. Helaas konden van niet alle munten de volledige specificaties worden achterhaald.²³ De inventarisatie leverde in totaal 50 munten op: 23 penningen en 27 halve penningen (obolen), inclusief 1 gehalveerde obool uit Zeeland. Van de 50 geïnventariseerde munten waren er 24 nog niet bekend in het vondstregistratiesysteem NUMIS. Het valt op dat tussen 1950, het jaar van de muntvondst Arnhem, en circa 1990, geen vondsten van LEO-munten zijn gemeld. Alle nieuwe inzichten van de afgelopen 25 jaar zijn mogelijk geworden dankzij het gebruik van metaaldetectors in die periode. Ongeveer 20 van de 50 munten zijn gevonden in de periode 2000-2016.

---

²² De Boer & Cordfunke, 2010: 57-59; Cruysheer, 2016: 273-278.

²³ Bijvoorbeeld Van Hengel, 1998: 18.

De gemiddelde diameter van de penningen op basis van tien munten is 13,8 mm. De gemiddelde massa op basis van elf penningen is 0,603 gram, de mediaan bedraagt 0,604 gram. Voor de halve penningen zijn die getallen respectievelijk 10,6 mm (17 munten), de gemiddelde massa 0,305 gram (19 munten) en de mediaan 0,31 gram (elf munten exclusief zeven niet individueel gewogen exemplaren uit de schatvondst Arnhem). De standaard-massa's voor de penningen en halve penningen lagen daarom rond 0,60 en 0,30 gram. Dit komt overeen met soortgelijke munten uit de tweede helft 12de eeuw en wijkt af van de Luikse, Brabantse én de Vlaamse munten, waarvan destijds de gemiddelde massa op respectievelijk 0,85 gram, 0,79 gram en 0,44 gram lag.²⁴ Op basis van de gemiddelde massa en de mediaan sluit dit een zuidelijke herkomst van de LEO-munten uit en duidt dit op een Noord-Nederlandse oorsprong.²⁵

Hoewel de voor- en keerzijden van sommige munten onderling sterke gelijkenis vertonen, zijn op het oog geen stempel-identieke munten te onderscheiden. Uitgaande van circa 10.000 geslagen munten per muntstempel komt dit voor 50 stempels uit op een niet onaanzienlijk aantal van 500.000 penningen en halve penningen.²⁶ Dit is een ondergrens en nog een voorzichtige inschatting als we uitgaan van andere studies die voor middeleeuwse voorzijdestempels (gewoonlijk de onderstempel) een levensduur berekenen van ongeveer 30.000 munten.²⁷ Als we de vier penningen zonder vindplaats en de penning uit de samengestelde schatvondst Arnhem buiten beschouwing laten, valt op dat 16 van de 18 LEO-penningen zijn gevonden op het grondgebied van het graafschap Holland. Dit maakt een toeschrijving van de LEO-munten aan het graafschap Holland het meest waarschijnlijk. Elf penningen zijn teruggevonden in of in de regio rond Egmond. Hiermee is een muntproductie in Egmond niet 100% zeker, maar wel zeer aannemelijk, temeer omdat we weten dat de graven van Holland in de 12de eeuw hun machtsbasis verlegden naar Egmond en hier onder meer een abdij stichtten.²⁸

Opmerkelijk genoeg kennen de halve LEO-penningen een bredere verspreiding, met het accent op het rivierengebied. De oorzaak hiervan is onduidelijk. Mogelijk dat een combinatie van handel en vraag naar muntgeld voor bijvoorbeeld de tolheffing in de regio Betuwe – als overslagpunt tussen de westelijke gebieden en de Rijnstreek – hieraan ten grondslag ligt. Voor de muntplaats van de halve LEO-penningen kan eveneens gedacht worden aan Egmond, maar met een iets groter vraagteken.²⁹

---

²⁴ Ghysens, 1971: 24-37; Cruysheer, 2015: 121-124; Cruysheer, 2016: 273-274.

²⁵ Cruysheer, 2015: 121; Cruysheer, 2016: 273-274.

²⁶ Kluge, 1991: 18.

²⁷ Metcalf, 1981: 8-10; Stahl, 2000: 388-389.

²⁸ De Boer & Cordfunke, 2010: 45-59; Cruysheer, 2015: 123.

²⁹ Van Gelder, 1980: 118; Cruysheer, 2015: 123.

In de inventarisatie zijn 23 LEO-penningen geregistreerd. De LEO-penningen kunnen in twee hoofdtypen worden uitgesplitst: leeuwen zonder tanden en leeuwen mét tanden (en klauwen). Op basis van verdere uiterlijke kenmerken zijn deze onderverdeeld in elf subtypen of varianten. Het aantal exemplaren per subtype is: 1a drie; 1b een; 1c vier; 1d een; 1e een; 1f een; 1g twee; 1h twee; 1i een; 1j een; 1k een. Van vijf stuks is het type onbekend.

In de inventarisatie zijn 27 halve LEO-penningen geregistreerd, op basis van uiterlijke kenmerken verdeeld in zes subtypen of varianten. Het aantal exemplaren per subtype is: 2a dertien; 2b twee; 2c een; 2d een; 2e negen; 2f een.

Op de keerzijde van de LEO-penningen is een pseudo-omschrift aangebracht in de vorm van bollen (●), al dan niet gepunte ringen (◦ of ⊙) en driehoekjes (▲ of ▼). Dit pseudo-omschrift ontbreekt op de halve LEO-penningen, vermoedelijk wegens ruimtegebrek op het muntplaatje. Het gebruik van dit specifieke pseudo-omschrift is vermoedelijk tijdgebonden, waardoor munten met een dergelijk pseudo-omschrift uit dezelfde tijd stammen en redelijkerwijs ook kunnen worden toegeschreven aan Floris III.³⁰ Of de afwezigheid van een omschrift te maken heeft met het ontbreken van een muntrecht, zoals gesuggereerd door Van Hengel, is niet onmogelijk, maar lijkt wat te sterk, gelet op de goede band tussen Floris III en de Duitse keizer. Een muntslag onder graaf Floris III lijkt bovendien op grond van het gewoonterecht al vanzelfsprekend te zijn: ook door diens voorouders zijn immers munten geslagen. Daarnaast is het vermeldenswaard dat ook van bisschop Boudewijn II – broer van Floris III – omschriftloze munten bekend zijn.³¹

De vele variaties van LEO-munten hangen mogelijk samen met productieseries en/of opdrachten: vermoedelijk waren meerdere muntmeesters betrokken bij de muntproductie en waren zij individueel verantwoordelijk voor de door hun gesneden muntstempels, slagaantallen en kwaliteit (zuiverheid en massa). De kleine verschillende kenmerken op de munten kunnen zo praktisch wijzen naar de maker.

Waarom precies is gekozen om driehoekjes, ringen en gepunte ringen op te nemen in het omschrift op de keerzijde van de LEO-penningen is niet bekend. Vermoedelijk hangt dit samen met christelijke symboliek, zoals de driehoekjes kunnen duiden op de Heilige Drie-eenheid: God als Vader, Zoon en Heilige Geest.³²

Hoe lang tot slot de LEO-munten van Floris III zijn geproduceerd is onbekend, vermoedelijk gedurende slechts enkele jaren. Als we de tweede Italiaanse veldtocht van hem tussen 1176-1178 en de toekenning van status van rijksvorst in 1177 in ogenschouw nemen, zal de productie tussen circa 1160-1180 hebben plaatsgevonden.

³⁰ Grolle, 2000: 47-48; Künker nr. 722; Van Hengel, 1998: 21 (typen c.4 en c.5, echter niet eerder opgemerkt); Cruysheer, 2011: (21-25); Cruysheer, 2015: 121-124.

³¹ Bijvoorbeeld Van Hengel, 1998: 8; Cruysheer, 2016: 274-276.

³² Boeke, 1969: 31, 41, 47, 65 en 114.

Tabel 1. Vondstenoverzicht

PENNING						
Nummer	Subtype	Diameter	Massa	Vondstjaar	Vindplaats	Provincie
1010380	?	?	?	2002	Bergen	NH
1010706	?	?	?	1990	Egmond-Binnen	NH
1010707	?	?	?	1993	Egmond-Binnen	NH
	?	?	?	<1998	Castricum	NH
	?	?	?	<1998	“Strand”	NH
1003401	LEO-1a	14	0,65	1950	Arnhem	GD
1003788	LEO-1a	14	0,59	1997	Bakkum	NH
	LEO-1a	?	?	2005	Alphen aan de Rijn	ZH
	LEO-1b	?	?	2013	Regio Dordrecht	ZH
1010708	LEO-1c	14	0,54	1990	Egmond-Binnen	NH
1014570	LEO-1c	13	0,59	1998	Rotterdam-Maasvlakte	ZH
1017400	LEO-1c	?	?	1993	De Lier	ZH
	LEO-1c	?	?	<1991	?	?
1010704	LEO-1d	14	0,54	1999	Egmond-Binnen	NH
	LEO-1e	?	[0,5]	2015	?	?
1010703	LEO-1f	?	0,604	1991	Egmond-Binnen	NH
1010705	LEO-1g	14	[0,315]	1990	Egmond-Binnen	NH
	LEO-1g	?	?	?	?	?
	LEO-1h	14	0,62	[1997]	Betuwe	GD
	LEO-1h	13,5	0,66	2016	Castricum	NH
	LEO-1i	13,5	0,625	ca. 1990	Regio Egmond-Bergen	NH
	LEO-1j	14	0,55	2016	Tiel	GD
PL.2 NR.22	LEO-1k	?	0,66	ca. 1866	?	?
HALVE PENNING						
1015427	LEO-2a	?	0,42	2003	Houten	UT
1016360	LEO-2a	10	?	2000	Kerk-Avezaath	GD
1121099	LEO-2a	10	0,2	2010	Echteld	GD
	LEO-2a	11	0,27	1990	Diemen	NH
	LEO-2a	11	?	2002	Kerk-Avezaath	GD
	LEO-2a	9	0,255	2008	Buren	GD
	LEO-2a	10	0,3	2012	Culemborg	GD
	LEO-2a	10	?	2015	Schalkwijk	UT
	LEO-2a	10	[0,13]	2016	Schouwen Duiveland	ZL
	LEO-2a	?	?	?	Batenburg	GD
	LEO-2a	?	?	?	Kerk-Avezaath	GD
MBV 27994	LEO-2a	12	0,26	?	?	?
	LEO-2a	11,5	0,326	2006	Wijchen	GD
1000010	LEO-2b	11,5	0,35	2004	Alphen aan de Rijn	ZH
1003402	LEO-2b	10	0,31	1950	Arnhem	GD
	LEO-2c	9,5	0,23	2013	Gemeente West Maas en Waal	GD
1120775	LEO-2d	12	0,31	2010	Oegstgeest	ZH
1003403	LEO-2e	11	0,31	1950	Arnhem	GD
1003404	LEO-2e	?	0,31	1950	Arnhem	GD
1003405	LEO-2e	?	0,31	1950	Arnhem	GD
1003406	LEO-2e	?	0,31	1950	Arnhem	GD
1003407	LEO-2e	?	0,31	1950	Arnhem	GD
1003408	LEO-2e	?	0,31	1950	Arnhem	GD
1003409	LEO-2e	?	0,31	1950	Arnhem	GE
1003410	LEO-2e	?	0,31	1950	Arnhem	GD
1003410	LEO-2e	?	0,31	1950	Arnhem	GD
	LEO-2e	11,5	0,31	2012	?	?
1032985	LEO-2f	11	0,27	ca. 1920	Westenschouwen	ZL

Zie onderstaande kaart voor een overzicht van de spreiding van de muntvondsten over het Nederlands grondgebied.

*Figuur 1. Losse vondsten en de schatvondst te Arnhem van het LEO-type.
Cartografie: Menne Kosian (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)*

Catalogus LEO-munten

Graafschap Holland, Floris III (1157-1190), muntslag circa 1160-1180

Muntplaats: vermoedelijk Egmond

PENNINGEN

LEO-1a

Herkomst: NNC (schaal 200%)

Vz.: Gaande leeuw naar rechts, omkijkend, binnen parelrand. Langs de rand het woord LEO (LE onder de leeuw, O tussen voorpoot en de kop). Tussen de kop en de staart een gepunte ring.

Kz.: Gevorkt kruis binnen parelrand. In de kwadranten leliescepters, met als pseudo-omschrift in de rand boven de uiteinden van het kruis vier gepunte ringen en boven de uiteinden van de leliescepters vier ringen. Tussen de gepunte ringen en de ringen telkens driehoekjes (met de punt naar buiten gericht) binnen parelrand.

Ref.: NUMIS nrs. 1003401 (afb. DNB 1951-0146); 1003788; Van Gelder, 1951 & 1980: nr. 48.

LEO-1b

(schaal 200%)

Vz.: Gaande leeuw naar rechts, omkijkend, binnen parelrand. Langs de rand het woord LEO (LE onder de leeuw, O tussen voorpoot en de kop). Tussen de kop en de staart een gepunte ring.

Kz.: Gevorkt kruis (driepunt) binnen parelrand. In de kwadranten leliescepters, met als pseudo-omschrift in de rand boven de uiteinden van het kruis vier gepunte ringen en boven de uiteinden van de leliescepters vier ringen. Tussen de gepunte ringen en de ringen telkens driehoekjes (met de punt naar binnen gericht) binnen parelrand.

Ref.: –

LEO-1c

Herkomst: Laurens Schulman bv (schaal 200%)

Vz.: Gaande leeuw naar rechts, omkijkend, binnen parelrand. Langs de rand het woord **LEO** (**L** onder de leeuw, **O** tussen voorpoot en de kop). Tussen de kop en de staart een bol.

Kz.: Gevoet kruis binnen parelrand. In de kwadranten liliescepters, met als pseudo-omschrift in de rand boven de uiteinden van het kruis vier bollen en boven de uiteinden van de liliescepters vier ringen. Tussen de ringen en bollen telkens driehoekjes (met de punt naar binnen gericht) binnen parelrand.

Ref.: NUMIS nrs. 1010708 (afb.); 1014570; 1017400; Van Hengel, 1993: A3; Grolle, 1997: 8.1.1.H; Van Hengel, 1998: c.o.4; Coin Investment 37, nr. 1. 1991; Muntkoerier 1991, nr. 11, 38.

LEO-1d

Herkomst: NNC (schaal 200%)

Vz.: Gaande leeuw naar rechts, omkijkend, binnen parelrand. Langs de rand het woord **LEO** (**L** onder de leeuw, **E** tussen de voorpoten, **O** tussen de voorpoot en de kop). Onder de staart en achter de billen van de leeuw een bol.

Kz.: Gevoet kruis binnen parelrand. In de kwadranten liliescepters, met als pseudo-omschrift in de rand boven de uiteinden van het kruis vier ringen en boven de uiteinden van de liliescepters vier bollen. Tussen de ringen en bollen telkens driehoekjes (met de punt naar binnen gericht) binnen parelrand.

Ref.: NUMIS nr. 1010704 (afb.); Schulman, lijst 24, nr. 107, 2000.

LEO-1e

Herkomst: MPO-auctions (schaal 200%)

Vz.: Gaande leeuw naar rechts, omkijkend, binnen parelrand. Langs de rand het woord **LEO** (**LE** onder de leeuw, **O** tussen voorpoot en de kop). Tussen de kop en de staart (mogelijk?) een bol of een gepunte ring.

Kz.: Gevoet kruis binnen parelrand. In de kwadranten leliescepters, met als pseudo-omschrift in de rand boven de uiteinden van het kruis vier ringen en boven de uiteinden van de leliescepters vier bollen binnen parelrand.

Ref.: MPO-auctions, veiling 48, lot 1107, 28-11-2015.

LEO-1f

*Herkomst: Fritz Rudolf Künker GmbH & Co. KG, Osnabrück/
Lübke & Wiedemann, Stuttgart (schaal 200%)*

Vz.: Gaande leeuw naar rechts, omkijkend, binnen parelrand. Langs de rand het woord **LEO** (**LE** onder de leeuw, **O** tussen voorpoot en de kop). Tussen de kop en de staart een gepunte ring.

Kz.: Gevoet kruis binnen parelrand. In de kwadranten leliescepters, met als pseudo-omschrift in de rand boven de uiteinden van het kruis vier driehoekjes (met de punt naar binnen gericht) en boven de uiteinden van de leliescepters vier ringen binnen parelrand.

Ref.: NUMIS nr. 1010703 (afb.); Künker Veiling 121, collectie de Wit, nr. 723 ex G. Henzen lijst nov. 1991, nr. 147.

LEO-1g

Herkomst: NNC (schaal 200%)

Vz.: Gaande leeuw (met tanden) naar rechts, omkijkend, binnen parelrand. Langs de rand het woord **LEO** (L onder de leeuw, E tussen de voorpoten en O tussen de voorpoot en de kop).

Kz.: Gevoet kruis binnen parelrand. In de kwadranten leliescepters, met als pseudo-omschrift in de rand boven de uiteinden van het kruis vier bollen en boven de uiteinden van de leliescepters vier ringen. Tussen de ringen en bollen telkens driehoekjes (met de punt naar buiten gericht) binnen parelrand.

Ref.: NUMIS nr. 1010705 (afb.); Coin Investment 35, 1990, nr. 497; Van Hengel, 1993: A3.

LEO-1h

(schaal 200%)

Vz.: Gaande leeuw (met tanden) naar rechts, omkijkend, binnen parelrand. Langs de rand het woord **LEO** (L onder de leeuw, E tussen de voorpoot en de kop, O halverwege achter de staart).

Kz.: Gevoet kruis binnen parelrand. In de kwadranten leliescepters, met als pseudo-omschrift in de rand boven de uiteinden van het kruis vier ringen en boven de uiteinden van de leliescepters vier driehoekjes (met de punt naar binnen gericht) binnen parelrand.

Ref.: –

LEO-1i

*Herkomst: Collectie Ory, afb.: Fleur Schinning
(Archeologie West-Friesland) (schaal 200%)*

Vz.: Gaande leeuw (met tanden) naar rechts, omkijkend, binnen parelrand.
Langs de rand het woord **LEO** (L onder de leeuw, E en O boven de staart).
Achter de achterpoten van de leeuw een ring.

Kz.: Gevoet kruis binnen parelrand. In de kwadranten leliescepters, met als pseudo-omschrift in de rand boven de uiteinden van het kruis vier ringen en boven de uiteinden van de leliescepters vier driehoekjes (met de punt naar binnen gericht) binnen parelrand.

Ref.: –

LEO-1j

(schaal 200%)

Vz.: Gaande leeuw (met tanden) naar rechts, omkijkend, binnen parelrand.
Langs de rand het woord **LEO** (L onder de leeuw, E tussen de voorpoot en de kop, O halverwege achter de staart).

Kz.: Gevoet kruis binnen parelrand. In de kwadranten leliescepters, met als pseudo-omschrift in de rand boven de uiteinden van het kruis vier driehoekjes (met de punt naar binnen gericht) en boven de uiteinden van de leliescepters vier ringen binnen parelrand.

Ref.: –

LEO-1k

Herkomst: Dewismes 1866 (schaal 200%)

Vz.: Gaande leeuw (met tanden) naar rechts, omkijkend, binnen parelrand. Langs de rand het woord LEO (L onder de leeuw, E tussen de voorpoot en de kop, O onder de staart en achter de billen van de leeuw).

Kz.: Gevoet kruis binnen parelrand. In de kwadranten leliescepters, met als pseudo-omschrift in de rand boven de uiteinden van het kruis vier ringen binnen parelrand.

Ref.: Dewismes 1866, nr. 65 (plaat 2, nr. 22).

HALVE PENNINGEN (OBOLEN)

Graafschap Holland, Floris III (1157-1190), muntslag halve penning ca. 1160-1180. Muntplaats: vermoedelijk Egmond.

LEO-2a

(schaal 200%)

Vz.: Gaande leeuw naar rechts, binnen parelrand. Langs de rand het woord LEO (onder de leeuw). Tussen de kop en de staart een achtpuntige ster.

Kz.: Gevoet kruis binnen parelrand. In de kwadranten twee leliescepters en twee omegascepters.

Ref.: NUMIS nrs. – (Culemburg 2012, afb.); 1121099; 1016360; 1015427; Van Hengel, 1993: A3; Grolle 1997, 8.1.2.1-H; Van Hengel, 1998: c.o.491; Wiggers 2007, 8-9; 0; MBV 27994; BVW 38636.

LEO-2b

Herkomst: NNC (schaal 200%)

Vz.: Gaande leeuw naar rechts, binnen parelrand. Langs de rand het woord **LEO** (onder de leeuw); de letters **LE** zijn opvallend groot weergegeven. Tussen de kop en de staart een achtpuntige ster.

Kz.: Gevoet kruis binnen parelrand. In de kwadranten twee leliescepters en twee omegascepters.

Ref.: NUMIS nrs. 1003402 (afb.); 1000010; MBV 27994; BVW 366164; Van Gelder, 1951 & 1980, 49.

LEO-2c

(schaal 200%)

Vz.: Gaande leeuw naar rechts, binnen parelrand. Langs de rand het woord **LEO** (onder de leeuw). Tussen de kop en de staart een achtpuntige ster.

Kz.: Gevoet kruis binnen parelrand. In de kwadranten twee lelies en twee omega's, beginnend vanuit een punt.

Ref.: –

LEO-2d

Herkomst: NNC (schaal 200%)

Vz.: Gaande leeuw naar rechts, binnen parelrand. Langs de rand het woord **LEO** (onder de leeuw).

Kz.: Dubbellijnig kruis bekrond met gepunte ringen binnen parelrand. In de kwadranten vier lelies.

Ref.: NUMIS nr. 1120775 (afb.); MBV 67126; BVW 19577.

LEO-2e

Herkomst: NNC (schaal 200%)

Vz.: Gaande leeuw naar rechts met een onder het lichaam krullende staart, binnen parelrand. Langs de rand het woord LEO (L onder de leeuw, EO tussen de voorpoten. Tussen de kop en de staart een gepunte ring.

Kz.: Dubbellijnig kruis bekrond met lelies binnen parelrand. In de kwadranten vier staven met een gepunte ring.

Ref.: NUMIS nrs. 1003403 (afb. DNB 1951-0148); 1003404; 1003405; 1003406; 1003407; 1003408; 1003409; 1003410; Van Gelder, 1951 & 1980, 50; Van Hengel, 1993: A3; Grolle, 1997: 8.1.1 H; Van Hengel, 1998: c.o.492.

LEO-2f

Herkomst: NNC (schaal 200%)

Vz.: Gaande leeuw naar rechts met een onder het lichaam krullende staart, binnen parelrand. Langs de rand het woord LEO (L onder de leeuw, EO tussen de voorpoten. Tussen de kop en de staart een gepunte ring.

Kz.: Dubbellijnig kruis bekrond met lelies met bolletjes aan de uiteinden binnen parelrand. In de kwadranten vier staven met gepunte ring.

Ref.: NUMIS nr. 1032985 (afb.).

Hypothese van de oorsprong van het LEO-munttype

Met de voorgaande inventarisatie van de LEO-munten, de uitsplitsing van de varianten en de toeschrijving aan graaf Floris III van Holland, kunnen we ons afvragen wat de mogelijke oorsprong is van de leeuw op de munten. Waarom werd deze afgebeeld? Interessant is dat dit de eerste weergave is van een leeuw op een munt in het graafschap Holland – die deels de voorloper was van de huidige Nederlandse leeuw.³³ Hieronder volgt eerst een korte beschouwing over de leeuw als wapendier als algemeen Europees verschijnsel in de 12de eeuw. Daarna komen de afbeelding en beschrijving van de eerste zegelafdruk van graaf Floris III ter sprake. Ten slotte ga ik in op de opkomst van de heraldiek en geef ik een hypothese voor de vermoedelijke oorsprong van de leeuw.

Aanvankelijk is het aantal dieren dat in de heraldiek binnen Europa wordt gebruikt beperkt tot vooral de leeuw en de adelaar. Vanaf de tweede helft van de 12de eeuw neemt dit aantal geleidelijk toe tot zo'n 20 diersoorten rond 1200. Binnen Europa valt op dat in de eerste eeuw van de heraldiek (tussen circa 1130-1230) vooral het diereengebruik in het Rooms-Duitse keizerrijk het beste is ingericht en de meeste variaties kent.³⁴ In de heraldiek is de leeuw als symbolisch figuur in een dierlijk wapen het meest gebruikt, in de loop van de middeleeuwen oplopend tot zo'n 15% van alle wapenschilden. Hoewel de leeuw wijd verspreid voorkomt, is deze in de middeleeuwen vooral populair in de landsdelen Vlaanderen, Brabant, Henegouwen en Luxemburg.³⁵ Bij een vroege voorloper van dit wapendier kan bijvoorbeeld gedacht worden aan Luik, waar Rudolf van Zaeringen (1167-1191) een leeuw op een munt afbeeldt die symbolisch in verband wordt gebracht met militaire operaties van keizer Frederik Barbarossa.³⁶ [Afb. 3].

*Afb. 3. Penning z.j., prinsbisdom Luik, Rudolf van Zaeringen (1167-1191),
Dengis 364 (MPO-auctions 34-495) (schaal 200%)*

³³ Van der Laars, 2013; De Vries, 1995: 40; Stadler, 1964-1971; Van Anrooij, 2006: 7-39; Te Boekhorst, 1986, 4-6.

³⁴ Pastoureau, 1997: 134.

³⁵ Pastoureau, 1997: 137.

³⁶ Dengis, 2006: 175-176, 185-186 (nr. 364). Zie ook: Chestret de Haneffe, 1890: 108 (plaat 6, nr. 121).

Het gebruik van een afbeelding van een leeuw heeft zich niet beperkt tot de muntslag maar zich verder uitgebreid tot andere uitingen op voorwerpen, zoals op een vaandel en wapenschild. Een bekende naam uit Engeland is die van Richard I Leeuwenhart (geb. 1157-1199), die in 1192 zijn bijnaam – *cœur de Lion* – kreeg tijdens de derde kruistocht (1189-1192).³⁷

Het is interessant om te zien of Floris III, net als op zijn munten, een leeuw gebruikte op zijn persoonlijke zegel. Er blijken drie verschillende zegelafdrukken te zijn overgeleverd.³⁸ Op alle zegelafdrukken zien we de graaf als ruiter met schild, helm en zwaard. Hij berijdt in deze militaire uitrusting een paard naar links, volgens heraldische principes gezien vanuit het standpunt van de wapendrager (zogenaamd ruiterzegeltype, subtype ridderzegel).³⁹ Dit was voorbehouden aan de meerderjarige graaf.⁴⁰ Van de Hollandse graven is van Floris III ook de oudst bekende zegelstempelafdruk overgeleverd, aan een oorkonde van 28 augustus 1162 [Afb. 4]. Hierop is een eventuele leeuw op het schild van de graaf te paard evenwel niet goed zichtbaar.⁴¹

Afb. 4. Zegelafdruk Floris III van 28 augustus 1162 (Kruisheer, nr. 4 / CSN 500) (schaal 150%)

Afb. 5. Grafbedekking Geoffrey Plantagenet (1113-1151) met gaande leeuw op helm en klimmende leeuwen op schild (Wikipedia)

³⁷ Dorn Seiffen, 1831: 270.

³⁸ Kruisheer, 1977: 448-449; Kort, 1993: 279-282.

³⁹ Kruisheer, 1977: 49-53, 448-449.

⁴⁰ Kort, 1993: 280.

⁴¹ Kruisheer, 1977: 448-449; De Boer & Cordfunke, 2010: 58.

De leeuw is wel zichtbaar op overeenkomstige zegelafdrukken van de latere Hollandse graven en is dan klimmend, terwijl de leeuw op de munten van Floris III gaand is. Dit is voor deze periode echter niet bijzonder. Het is bekend dat in de 12de eeuw dergelijke wisselingen voorkwamen; op de grafbedekking van Geoffrey Plantagenet (1113-51), hertog van Normandië, komen zelfs een gaande en een klimmende leeuw op één wapenuitrusting voor.⁴² [Afb. 5]. De leeuw op de halve LEO-penningen is afgebeeld in een gaande positie met een geheven klauw. Deze houding van de leeuw staat in de heraldiek bekend als *'lion passant'*. De gaande en omziende leeuw op de LEO-penningen is in de heraldiek bekend als een *'lion passant regardant'*.⁴³ Dit is relevant omdat de afbeeldingen van leeuwen op de LEO-munten hiermee niet zomaar leeuwen zijn: ze zijn afgeleid van (heraldische) wapendieren. De afbeelding van de *'lion passant regardant'* op de LEO-penningen ben ik slechts één keer tegengekomen, namelijk op een munt van het bisdom Freising [Afb. 6], vermoedelijk geslagen onder Otto I (1138-1158) of Albert I von Harthausen (1158-1184).⁴⁴ Hier treffen we ook een pseudo-omschrift van ringen en lelies aan. Vermoedelijk gaat het hier om de oudst bekende afbeelding van dit type en waarschijnlijk een zeer zeldzame, misschien unieke weergave op een munt. De reden waarom de leeuw op dit soort munten omkijkt is overigens niet bekend.

Afb. 6. Dünnpfennig bisdom Freising, Otto I (1138-1158) of Albert I von Harthausen (1158-1184) met omkijkende leeuw (Fritz Rudolf Künker GmbH & Co. KG, Osnabrück/Lübke & Wiedemann, Stuttgart) (schaal 200%)

In de derde Van Gelder-lezing uit 2004 behandelde Wim van Anrooij het onderwerp numismatiek en heraldiek.⁴⁵ Van Anrooij gaf aan dat de heraldiek zich rond 1120 in Europa ontwikkelde tot een dynamisch tekensysteem. Vanuit adel-

⁴² Neubecker, 1988: 62; Pastoureau, 1997: 30; [http://www.wikiwand.com/de/Gottfried_V._\(Anjou\)](http://www.wikiwand.com/de/Gottfried_V._(Anjou)).

⁴³ Eve, 1908: 31; Neubecker, 1988: 110-113.

⁴⁴ Emmerig, 1993: type 129 d/g.

⁴⁵ Van Anrooij, 2006: 7-39; Dreesen, 1993: 127-144.

lijke kring verspreidde dit zich top-down over de middeleeuwse samenleving. Met verwijzing naar de Franse specialist Michel Pastoureau wordt de heraldiek opgevat als een sociaal tekensysteem dat het individu positioneert ten opzichte van de groep en de groep een plaats geeft in de samenleving.⁴⁶ Nu de leeuwen op de LEO-munten in heraldisch perspectief zijn geplaatst, ligt het voor de hand dat deze afbeeldingen zich niet hebben beperkt tot alleen munten en zegels.

Deze vorm van onderscheiding en communicatie in de 12de en begin 13de eeuw had zijn weerslag op velerlei gebied zoals op helmen, schilden, paardendekken, banieren, vaandels en tal van gebruiksvoorwerpen. In de 12de en begin 13de eeuw verschijnt de leeuw op de wapenrusting van Rooms-Duitse vorstelijke opperbevelhebbers en hun generaals of plaatsvervangers, met als vroeg toonbeeld Hendrik de Leeuw (1156-1180).⁴⁷ Zo kwam de leeuw naast bovengenoemde voorbeelden ook als onderscheidingsteken in de militaire organisatie terecht.⁴⁸ Het is aannemelijk dat het vroege gebruik van de leeuwen op de LEO-munten van Floris III eveneens een militaire oorsprong kent. Ook Floris III was namelijk bevelhebber en ging op diverse veldtochten mee met de keizer. In die zin kan die afbeelding op munten ook als propagandamiddel worden uitgelegd, waarbij Floris III zijn ridderlijk-militaire succes en/of bondgenootschap onder de aandacht brengt. Precies ditzelfde zien we – eveneens met leeuwen – ruim honderd jaar later herhaald op munten van Jan I van Brabant in de periode 1288-1294. Hierbij maakte hij kort na het verwerven van het hertogdom Limburg dit feit meteen heraldisch zichtbaar op een schild met een dubbele leeuw terwijl dat wapenschild niet het officiële wapen van Brabant was.⁴⁹

Van Anrooij beklemtoont dat de betekenis van een heraldisch symbool en zijn ontstaan – zoals de leeuw – alleen begrepen kan worden vanuit de historische context.⁵⁰ Gelet op de heraldische relatie van de leeuw is nu de veronderstelling dat de afbeelding van de leeuw als wapendier door Floris III verband houdt met militaire veldtochten of veldslagen, waarbij de leeuw symbool staat voor dapperheid, moed en voor de krijgsmansdeugden in het algemeen. Floris was onder meer actief tegen de West-Friezen, maar de meeste roem heeft hij geoogst met zijn veldtochten in Lombardije in 1158 en 1176-1178.⁵¹ Tijdens deze twee expedities in Noord-Italië vergezelden Floris III en zijn ridders de Rooms-Duitse keizer Frederik I Barbarossa. Frederik bedankte Floris III door hem onder meer de titel rijksvorst toe te kennen. In 1189 volgde zelfs een derde veldtocht met Frederik naar Jeruzalem, maar die liep voor beide heren fataal af. Gelet op de datering van de LEO-munt uit Diemen van 1150-1160/75 (zie hiervoor), is een militair optreden rond die tijd zeer aannemelijk voor een verkla-

⁴⁶ Pastoureau, 2004: 220; Van Anrooij, 2006: 11.

⁴⁷ Pastoureau, 1997, 133 (noot 9).

⁴⁸ Mets, 1995: 19-21.

⁴⁹ Van Anrooij, 2006: 19-21.

⁵⁰ Van Anrooij, 2006: 10-13.

⁵¹ De Boer & Cordfunke, 2010: 58-59.

ring van de “heraldische” leeuw op de hier beschreven munten. De veldtocht van Floris III in 1158 in Lombardije komt hiervoor het meest in aanmerking. Hoewel er sprake was van meerdere strijdtoneelen, springt de belegering van het stadje Crema in de Noord-Italiaanse provincie Cremona het meest in het oog. De inwoners van dit stadje rebelleerden dusdanig, dat Frederik genoodzaakt was ten strijde te trekken. In 1158 leidde hij een leger richting Noord-Italië om het opkomende streven naar autonomie van de ‘communes’ – inclusief Crema – in de kiem te smoren. De belegering van Crema door zo’n 1.200 ridders duurde in 1159 een geheel jaar lang.⁵² Zowel Frederik als de jonge Floris III namen deel aan deze campagne maar zullen beiden niet continu bij het wapengekletter aanwezig zijn geweest. Wel aanwezig waren de in hun naam strijdende ridders. De uiteindelijke verwoesting van Crema vond plaats in januari 1160. De veldtocht in Lombardije en de inname van Crema waren voor Floris van heroïsche waarde: zijn eerste en echte wapenfeit.

Een derde hoofdrolspeler was de jongere neef van de Rooms-Duitse keizer: Hendrik, hertog van Beieren en Saksen (1156-1180). Hij stond aan het hoofd van de strijdende legermacht tijdens de belegering van Crema en staat interessant genoeg bekend als Heinrich der Löwe, oftewel Hendrik de Leeuw. Beroemd is een enorme bronzen, oorspronkelijk vergulde, leeuw die Hendrik liet oprichten in het kasteel Dankwarderode. Deze *Braunschweiger Löwe* is het oudste nog bestaande monumentale bronzen beeld uit de middeleeuwen ten noorden van de Alpen. Hendrik liet de leeuw rond 1166 oprichten in zijn woonplaats Brunswijk, formeel als teken van zijn hertogelijke heerschappij en jurisdictie.⁵³ Hij was van 1142 tot 1180 hertog van Saksen, en van 1156 tot 1180 hertog van Beieren.

Afb. 7. De leeuw van Brunswijk, ca. 1166, kasteel Dankwarderode te Braunschweig, deelstaat Nedersaksen (Wikipedia, Von Brunswyk, juli 2005)

---

⁵² Grant, 2009: 300-325.

⁵³ Jäckel, 2006: 58. https://de.wikipedia.org/wiki/Braunschweiger_Löwe.

De precieze oorsprong van de bijnaam van Hendrik de Leeuw is in nevelen gehuld. De kroniekschrijver Helmold von Bosau zou hebben geschreven dat Hendrik in 1156, tijdens de *Hoftag von Regensburg*, zijn nieuwe leeuwennaam aannam.⁵⁴ De betrouwbaarheid van deze schrijver wordt echter sterk in twijfel getrokken.⁵⁵ Een duidelijk oorsprongsmoment voor de bijnaam van Hendrik blijkt op basis van historische bronnen niet te geven.⁵⁶ Mijn veronderstelling is dat deze bijnaam direct verband houdt met de militaire overwinning van Hendrik de Leeuw op Crema en/of op diens succesvolle bijdrage aan de veldtocht in Lombardije in het algemeen.

Interessanter wordt het wanneer we enkele munten van Hendrik de Leeuw nader bekijken, die gelet op bovengenoemde veronderstelling, alle van na januari 1160 dateren. Op de voorzijde van de eerst getoonde munt [Afb. 8] is de zittende keizer Frederik Barbarossa te zien met kroon en zijn kenmerkende leliescepter.⁵⁷ Naast hem veronderstel ik zijn neef en legeraanvoerder Hendrik de Leeuw die – als teken van trouw – zijn zwaard aanbiedt voor de veldtocht in Lombardije. Op de keerzijde is zonder al te veel fantasie Hendrik de Leeuw in volle wapenuitrusting te zien die een omkijkende leeuw in bedwang houdt met zijn voet op de staart.⁵⁸ Een tweede opvallende munt van Hendrik de Leeuw [Afb. 9] toont op de keerzijde een leeuw met een onder het lichaam van de leeuw krullende staart. In de heraldiek staat dit bekend als *Lion Coward* – een laffe leeuw.⁵⁹ Ook bij de munttypen LEO-2e/f van Floris III zien we een onder het lichaam krullende staart. Ik veronderstel dat de door Hendrik bedwongen leeuw de overwonnen stad Crema voorstelt. Deze lezing is verklaarbaar wanneer Crema zich afficheerde met een leeuw. Zo is nog altijd een leeuw prominent aanwezig in de heropgebouwde stad, waaronder het Palazzo Pretorio. De oorsprong hiervan is echter de Venetiaanse leeuw: aanzien en gevleugeld. Of een leeuw in Crema ook al in het stadsbeeld van de 12de eeuw aanwezig was is helaas niet bekend. Hoe het ook zij, Crema kan als zodanig worden gezien, omdat de tegenstander van de keizer in de 12de eeuw vaak werd aangeduid met een leeuw.⁶⁰ Kortom, de leeuw kan een symbolische weergave zijn van de overwonnen stad Crema evenals van de zegerijke veldtocht in Lombardije. Het gevecht met de leeuw op de munt doet denken aan de Griekse held Hercules die worstelt met een leeuw. Een martiaal en krijgshaftig element kan die munt in ieder geval niet worden ontzegd. Wat tegenstrijdig lijkt is dat Hendrik enerzijds vecht tegen een leeuw en anderzijds zich de eretitel ‘de leeuw’ laat aanmeten. Hendrik als ‘leeuwentemmer’ en/of de affichering ‘sterker dan een leeuw’ maakt de symboliek heel verklaarbaar.

⁵⁴ Jäckel, 2006: 53, noot 113-114.

⁵⁵ Schirren, 1876: 35-46.

⁵⁶ Jäckel, 2006: 50-54.

⁵⁷ Cruysheer, 2016: 273-278.

⁵⁸ Emmerig, 1993: type 102.

⁵⁹ Fox-Davies, 1909: 180.

⁶⁰ Pastoureau, 1997: 55.

Een ander punt van verwarring bestaat voor de verschillende heraldische en symbolische weergaven van de leeuw op munten van zowel Hendrik de Leeuw als Floris III. Op de munten van Floris III is dit de:

- gaande leeuw met geheven klauw (*Lion passant*) op de halve penningen;
- gaande en omziende leeuw (*Lion passant regardant*) op de hele penningen;
- laffe leeuw (*Lion coward*) met een onder het lichaam van de leeuw krullende staart (type LEO-2e/f).

Hierbij valt op dat de omziende leeuw alleen voorkomt op de hele penningen. Vermoedelijk had dit een praktisch nut: om in een oogopslag de hele van de halve penningen te kunnen onderscheiden. Verder lijkt me dat men in deze vroege periode van de heraldiek en in de afbeelding op munten meer vorm- en uitdrukkingvrijheid kende. Deze poses zijn in ieder geval kenmerkend voor de 12de eeuw.⁶¹ Qua propagandaboodschap op de munten ging het vermoedelijk meer om het grote verhaal: de coalitie met de keizerlijke legereenheden van Frederik Barbarossa, de succesvolle deelname aan en voltooiing van de veldtocht in Lombardije en de belegering van en overwinning op Crema.

Afb. 8. Hendrik de Leeuw. Pfennig, ca. 1160-1170, Regensburg (Gerhard Hirsch Nachfolger) (schaal 200%)

Afb. 9. Hendrik de Leeuw. Dünnpfennig, ca. 1160-1170, Regensburg (Numismatik Lanz) (schaal 200%)

⁶¹ Pastoureau, 1997: 136-139.

De volgende drie munten van Hendrik de Leeuw zijn zogeheten *Schriftbrakteaten*. Dit zijn eenzijdig geslagen muntplaatjes voorzien van een omschrift.⁶² Ze hebben een grote visuele overeenkomst met enkele LEO-munten van Floris III. Zo kent Afb. 10 een overeenkomstige weergave van de kop en manen van de leeuw met die van Afb. 11. Afb. 12 heeft een overeenkomstige gepunte ring achter de staart zoals type LEO-1j. Afb. 13 heeft een identieke staart als Afb. 14. Op Afb. 15 een munt van Frederik Barbarossa met de afbeelding een gekroonde leeuw – waarschijnlijk verwijzend naar de keizerskroon. Ook Frederik afficheert zich hier dus als een (moedige/krijgshaftige) leeuw.

Aangezien Floris III, evenals Hendrik de Leeuw en Frederik Barbarossa deelde in de roem van de militaire overwinning in Lombardije en op Crema, is het goed denkbaar dat ook Floris III – in navolging van Hendrik – de leeuw om deze reden afbeeldde op onder meer munten. Gelet op de visuele overeenkomsten kunnen de getoonde munten van Hendrik de Leeuw als voorbeeld of inspiratiebron hebben gediend voor de LEO-munten van Floris III.

Afb. 10. Hendrik de Leeuw. Schriftbrakteat, ca. 1156-1180, Braunschweig (Sincona AG)

Afb. 11. Floris III. Halve penning (vz), type LEO-2e. (DNB) (schaal 250%)

Afb. 12. Hendrik de Leeuw. Schriftbrakteat, Braunschweig (Gerhard Hirsch Nachfolger)

Afb. 13. Hendrik de Leeuw. Schriftbrakteat, ca. 1156-1180, Braunschweig (Sincona AG)

Afb. 14. Floris III. Halve penning (vz), type LEO-2d. (DNB) (schaal 250%)

Afb. 15. Frederick I Barbarossa. Bracteate, ca. 1180-90, Überlingen (foto NAC AG)

⁶² Welter, 1971: 1-10 (deel 1).

De vraag is verder of er niet meer vazallen of bondgenoten zijn, die directe of indirecte steun hebben geleverd aan Frederik Barbarossa en/of Hendrik de Leeuw. Ook zij kunnen immers – als deelgenoot van de brede, succesvolle coalitie – munten met leeuwen hebben uitgegeven. Inderdaad bestaan er diverse munten uit deze (in heraldische zin vroege) periode die hiervoor in aanmerking kunnen komen. Als voorbeeld kan gedacht worden aan de eerder genoemde Luikse munt van Rudolf van Zaeringen (1167-1191) [Afb. 3], de munt uit Freising [Afb. 6] of aan een munttype van Hendrik II Jasomirgott (1141-1177) uit het Oostenrijkse Krems/Friesach uit circa 1160 [Afb. 16].⁶³ Ook bij de laatste zien we op de keerzijde de graaf – gelijk Hercules – al worstelend met een omkijkende leeuw. En zo zullen er nog wel meer voorbeelden te vinden zijn, een interessant onderwerp voor vervolgonderzoek. Een andere vraag is of de in dit artikel getoonde munten van vóór of na circa 1168 dateren. Dit valt mogelijk te bepalen op basis van metaalanalyse. Na de ontdekking van zilvererts rond 1168 te Christiansdorf, het latere Freiberg, in het markgraafschap Meissen, kwamen nieuwe zilvermijnen tot exploitatie en werden met dit zilver uiteraard ook munten geslagen.⁶⁴

*Afb. 16. Hendrik II Jasomirgott (1141-1177). Penning, Krems
(Fritz Rudolf Künker GmbH & Co. KG, Osnabrück/
Lübke & Wiedemann, Stuttgart) (schaal 150%)*

Tot slot

In dit artikel zijn 50 geïnventariseerde LEO-munten beschreven: 23 penningen en 27 halve penningen. Van de penningen zijn elf subtypen of varianten onderscheiden, en van de halve penningen zes. De gewichtstandaard van deze munten is respectievelijk circa 0,60 en 0,30 gram. Meerdere aanwijzingen duiden op een toeschrijving van de LEO-munten aan de Hollandse graaf Floris III (1157-1190): de einddatering van de muntschat Arnhem (ca. 1190), de in een archeologische laag opgegraven LEO-munt te Diemen (ca. 1150-1160/75) én de vindplaatsen van de LEO-penningen in het graafschap Holland, vooral in de regio Egmond.

⁶³ Type CNA I:B23. www.britannica.com/biography/Henry-II-Jasomirgott.

⁶⁴ Unger, 1963: 8; Spufford, 1988: 111-119, 131, 187-188; Epstein, 2009: 93-95.

Daarnaast is er de hypothese dat het ontstaan van de afbeelding van de leeuw als heraldisch wapendier op munten van zowel Floris III, Frederik I Barbarossa als Hendrik de Leeuw voortkomt uit hun coalitie en gezamenlijke, succesvolle militaire veldtocht in Noord-Italië met de belegering van en overwinning op het stadje Crema in 1158-1160. Ook de munten – met daarop leeuwen – van andere coalitiegenoten uit deze periode kunnen hiermee samenhangen. Uiteraard geldt deze veronderstelling niet voor alle munten met een leeuw uit die tijd. Gedurende de middeleeuwen kon de leeuw zich immers als heraldisch wapendier in Europa verheugen in een grote populariteit. Verder wijst het symboolgebruik zoals de liliescepters, ringen, driehoekjes en gepunte ringen op de verschillende munten en de visuele overeenkomsten tussen munttypen van Hendrik de Leeuw en Floris III op een gelijktijdige productie. De beperkte verspreiding van de LEO-munten binnen vooral de regio van het graafschap Holland lijkt te wijzen op een lokale circulatie met een propagandistische boodschap. Van Floris' voorganger en opvolger zijn geen munten van dit leeuwtype bekend en moet het type kennelijk voor Holland (en elders) relatief kort in de mode zijn geweest. De munt zal dan ook vanaf 1160 in een relatief korte tijdsperiode zijn geproduceerd, maximaal tot circa 1180. Het gebruik tot slot van een pseudo-omschrift in plaats van een naam, lijkt binnen het graafschap Holland onder Floris III de praktijk te zijn geweest. We zien dat op meer munten die aan hem worden toegeschreven.⁶⁵

Dankwoord

Met dank aan iedereen die heeft geholpen met dit artikel en de afbeeldingen: vinders, melders, redactieleden bij de tijdschriften en fora waar ik oproepen mocht plaatsen, veilinghouders, musea, Bouke Jan van der Veen, Peter van Dijk, Arie van Herwijnen, Peter Buis, Ruud Wiggers en Jan Pelsdonk.

Bibliografische notitie

Anton Cruysheer (1975) heeft een Master Archeologie en Prehistorie van de Vrije Universiteit te Amsterdam (2002). Van 2002 tot en met 2006 werkte hij als archeoloog en erfgoedadviseur, sindsdien in diverse functies bij de ABN AMRO Bank. Voor een overzicht van zijn publicaties over archeologische en numismatische onderwerpen ga naar <https://independent.academia.edu/AntonCruysheer>

---

⁶⁵ Cruysheer, 2015: 121-124.

Afkortingen

- BVW – *www.bodemvondstenwereld.nl* (nummers verwijzen naar het topic nummer in het website-adres)
- CNA – *Corpus Nummorum Austriacorum*, Band I: Mittelalder by Bernhard Koch (Kunst-historisches Museum Wien)
- CSN – *Corpus Sigillorum Neerlandicorum*
- MBV – *www.muntenbodemvondsten.nl* (nummers verwijzen naar het topic nummer in het website-adres)
- NNC – Nationale Numismatische Collectie van De Nederlandsche Bank

Literatuurlijst

- Anrooij, W. van (2006) *Numismatiek en heraldiek: een kleurloze geschiedenis?* (Derde Van Gelder-lezing, gehouden voor Geldmuseum en Stichting Nederlandse Penningkabinetten te Leiden op 2 december 2004, Geldmuseum Utrecht)
- Archibald, M.M. (2001) The Lion coinage of Robert earl of Gloucester and William earl of Gloucester *British Numismatic Journal* 71, 71-86
- Baart, J.M. (1991) Diemen: Oud-Diemen *Holland; Regionaal-historisch tijdschrift* 27(6), 315-316
- Boeke, E. (1969) *Hoogte en diepte, bijbelse symboliek van dualisme en kringloop* (Wasenaar)
- Blok, H., Krook, W., Reenen, P. van & Wiggers, R. (red.) (2009) *Diemen in het land van Amstel* (De Bataafsche Leeuw, Amsterdam)
- Boekhorst, B.H.J. te (1986) De leeuw op Nederlandse munten *Muntkoerier* 15(8), 4-6
- Boer, D.E.H. de & Cordfunke, E.H.P. (2010) *Graven van Holland. Middeleeuwse vorsten in woord en beeld (880-1580)* (Zutphen)
- Chestret de Hanefte, J. de (1890) *Numismatique de la principauté de Liège* (Brussel)
- Chijs, P.O. van der (1858) *De munten der voormalige Graafschappen Holland en Zeeland, alsmede der Heerlijkheden Vianen, Asperen en Heukelom: van de vroegste tijden tot aan de pacificatie van Gend* (Haarlem)
- Cruysheer, A. (2011) Zeldzame munten van het graafschap Holland *DB* 35(2), 21-25
- Cruysheer, A. (2013) Leeuwen, draken en duivels. Zeldzame munten van het graafschap Holland (2) *DB* 37(2), 85-87
- Cruysheer, A. (2015) De Nederlandse oorsprong van de drakenmunten. Analyse en verklaring van een muntserie *DB* 39(3), 121-124
- Cruysheer, A. (2016) Een schat aan lelies, zoektocht naar de betekenis van een bijzonder munttype *DB* 40(6), 273-278
- Dengis, J.L. (2006) *Les monnaies de la principauté de Liège I, De Notger à Henri de Gueldre (972 – 1274)* (Wetteren)

- Dewismes, A. (1866) *Catalogue des monnaies d'Artois* (Saint-Omer)
- Dorn Seiffen, G. (1831) *Handboek der Algemeene Geschiedenis, IVe deel, Middeleeuwen* (Breda)
- Dreesen, H. (1993) Heraldiek en numismatiek *Jaarboek van het Europees Genootschap voor Munt- en Penningkunde* 1993, 127-144
- Ehlers, J. (2008) *Heinrich der Löwe. Biographie* (München)
- Emmerig, H. (1993) *Der Regensburger Pfennig. Die Münzprägung in Regensburg vom 12. Jahrhundert bis 1409*. Berliner Numismatische Forschungen, NF 3 (Berlin)
- Epstein, S.A. (2009) *An Economic and Social History of Later Medieval Europe, 1000-1500* (New York)
- Eve, G.W. (1908) *Decorative Heraldry* (Londen)
- Fox-Davies, A.C. (1909) *A Complete Guide to Heraldry* (Londen)
- Gelder, H.E. van (1951) Vondst van 12e-eeuwse munten te Arnhem *Bijdragen en mededelingen der Vereniging 'Gelre'* 51, 121-147
- Gelder, H.E. van (1980) Vondst van 12e-eeuwse munten te Arnhem *JMP* 67, 107-136
- Ghysens, J. (1971) *Les petits deniers de Flandre des XIIe et XIIIe siècles* (Brussel)
- Graaf, R. de (2004) *Oorlog om Holland 1000-1375* (Hilversum)
- Grant, R.G. (2009) *Battle: A Visual Journey Through 5,000 Years of Combat* (New York)
- Grolle, J.J. (1997/2000) *De muntslag van de graven van Holland tot de Bourgondische unificatie in 1434. Deel I: Inleiding en catalogus* (Amsterdam)
- Haeck, A. (2016) *De Brabantse kleine denieren van de dertiende eeuw* (Dilbeek)
- Hengel, C. van (1986) *De munten van Holland in de 13e eeuw* (Amsterdam)
- Hengel, C. van (1993) Vondsten van 12e-eeuwse (Hollandse?) munten *JMP* 80, 93-101
- Hengel, C. van (1998) *Penningen Hollants* (Zeist)
- Jäckel, D. (2006) *Der Herrscher als Löwe: Ursprung und Gebrauch eines politischen Symbols im Früh- und Hochmittelalter* (Keulen)
- Janse, A., Nijs, T. & Beukers, E. (2002) Een in zichzelf verdeeld rijk. Politiek en bestuur van de tiende tot het begin van de vijftiende eeuw, in: E. Beukers & T. De Nijs (red.) *Geschiedenis van Holland tot 1572* (Hilversum), 76-77
- Kluge, B. (1991) *Die Salier – Deutsche Münzgeschichte. Von der späten Karolingerzeit bis zum Ende der Salier ca. 900 – 1125* (Mainz)
- Kort, J.C. (1993) De oudste zegels van de graven van Holland en het zogenaamde zegel van graaf Dirk V *De Nederlandsche leeuw* 110, 279-282
- Kruisheer, J.G. (1977) *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Holland tot 1299, 2 dln* (Den Haag)
- Laars, T. van der (1913) *Wapens, Vlaggen en Zegels van Nederland* (Amsterdam)

- Metcalf, D.M. (1981) What has been achieved through the application of statistics to numismatics? in: C. Carcassonne & T. Hackens (red.), *Statistics and Numismatics* (Straatsburg), 8-10
- Mets, J. (1995) *Wapens van de Nederlanden: de historische ontwikkeling van de heraldische symbolen van Nederland, België, hun provincies en Luxemburg* (Amsterdam)
- Mignolet, A. (1936) *Les Monnaies de la Principauté de Liège* (Maastricht)
- Neubecker, O. (1988) *Heraldiek. Bronnen, symbolen en betekenis* (2e druk) (Alphen aan den Rijn)
- Pastoureau, M. (1997) *Traité d'Héraldique* (3e druk) (Parijs)
- Pastoureau, M. (2004) *Une histoire symbolique du Moyen Âge occidental* (Parijs)
- Pluskowski, A. (ed.) (2002) King of all Beasts – Beast of all Kings. Lions in Anglo-Saxon Coinage and Art, in: *Medieval Animals – Archaeological Review from Cambridge* 18, 22-36.
- Post, J. (1999) *Op zilver gemunt. De middeleeuwse muntslag in de Nederlandse Gewesten. 1000-1500* (Leeuwarden)
- Schirren, C.C. (1876) *Beiträge zur Kritik holsteinischer Geschichtsquellen* (Leipzig)
- Spufford, P. (1988) *Money and its use in Medieval Europe* (Cambridge)
- Stadler, K. (1964-1971) *Deutsche Wappen – Bundesrepublik Deutschland* (8 volumes) (Bremen)
- Stahl, A.M. (2000) *Zecca: the mint of Venice in the Middle Ages* (Baltimore)
- Unger, M. (1963) *Stadtgemeinde und Bergwesen Freibergs im Mittelalter* (Weimar)
- Vries, H. de (1995) *Wapens van de Nederlanden* (Amsterdam)
- Welter, G. (1971) *Die Münzen der Welfen seit Heinrich dem Löwen, deel 1* (Braunschweig)
- Wiggers, R. (2007) LEO uit Diemen *Het Profiel, AWN afd. Amsterdam en Omstreken*, juni 2007, 8-9
- Wiggers, R. (2009) LEO uit Diemen *DB* 33(2), 86-88
- Wiggers, R. (2012) Berichten; Leo uit Diemen *Het Profiel, AWN afd. Amsterdam en Omstreken*, juni 2012, 8
- Witte, A. de (1894) *Histoire monétaire des comtes de Louvain, ducs de Brabant et marquis du saint Empire romain* (Antwerpen)